

۲- تاریخچه صنایع دستی چوبی ایران

چوب از جمله مواد نسبتاً ناپایدار طبیعت است، که به لحاظ اجزای تشکیل دهنده اش نسبت به اغلب مواد طبیعی دیگر استحکام کمتری دارد و همین خاصیت، باعث شده تا آثار چوبی از پایداری کمتری نسبت به آثار دیگر برخوردار باشند.

برای دستیابی به روال تاریخی یک هنر لازم است آثار و اسناد معتبری در دسترس باشد تا بتوان با بررسی آن، در مورد تاریخچه هنر یک دوره قضاوت نمود. با توجه به این که در طول تاریخ آثار چوبی زیادی بر اثر مرور زمان و یا حوادث و عوامل آسیب‌زا از بین رفته‌اند، برای دستیابی به تاریخچه آثار هنری چوبی هر چه به عقب برگردیم از شناخت کمتری برخوردار می‌شویم. آثار تاریخی چوبی را می‌توان براساس شباهتهایی که در زمینه خصوصیات فنی و هنری دارند تا حدودی به دوران زیر تقسیم نمود:

الف - دوران قبل از اسلام: شامل تمدنهای اولیه، هخامنشی، اشکانی و ساسانی

ب - قرون اولیه اسلامی: شامل سلسله‌های آل بویه، خوارزمشاهی، سامانی و ابتدای سلجوقی

ج - دوران میانی اسلامی: شامل سلسله‌های سلجوقی، ایلخانی و تیموری

د - دوران صفویه

هـ - دوران جدید: شامل سلسله‌های زندیه، افشاریه و قاجار

و - دوران معاصر

گرچه هر یک از آثار به جا مانده از این دوران تاریخی بسیار غنی و ارزشمند هستند و جای آن دارد که به عنوان یک سند تاریخی و فرهنگی عمیقاً توصیف شوند ولی برای یک تشریح کلی لازم است در هر دوره تاریخی ضمن اشاره‌ای به خصوصیات مهم فنی و هنری آنها چند نمونه از آثار مهم آن دوره ذکر شود.

الف - دوران قبل از اسلام: در این دوره قطعات بزرگ چوبی به عنوان بخشی از ساختمان بکار می‌رفته است.

اسناد تاریخی مؤید این موضوع است که در قرن پنجم قبل از

میلاد کلبه‌های چوبی ساخته می‌شده و حتی برخی وسایل مثل نردبان وجود داشته است. در حسنلو تالاری وجود دارد که پایه‌های سنگی آن تکیه‌گاهی برای ستونهای چوبی بوده است. در این دوره چوب به عنوان یکی از فراوان‌ترین مصالح طبیعی نقش مهمی در ساخت ابزار فنی و کشاورزی و حتی وسایل خانگی ایفا می‌کرده است در این دوره برای محافظت از وسایل چوبی از روغن طبیعی استفاده می‌شده است حتی در برخی مواقع برای تزئین و حفاظت ورقه‌هایی از طلا به روی چوب می‌چسباندند. پاشنه‌گردهای موجود در تخت جمشید نشانه آن بوده که در آن‌جا درهای عظیمی وجود داشته است. وجود لوحه‌هایی در خزانه داریوش مؤید این معناست که برای کنده‌کاری روی درها به هنرمندان دستمزد پرداخت می‌شده است. بنا بر روایت هرودوت در این دوره ارابه‌ها و کشتیهای جنگی از چوب ساخته می‌شده است و برای درختکاری ارزش خاص قایل بوده‌اند.

از دوره سلوکیان آثار چندانی در دست نیست و آثار چوبی دوره اشکانی نیز تا حد زیاد شباهت به دوره هخامنشی دارد. در دوره ساسانی استفاده از کلافهای چوبی^۱ در ساختمان متداول می‌شود. در این دوره نوعی رویه‌کوبی مربع‌های چوبی انجام می‌شده که نقش هندسی و انتزاعی داشته است.

مهمترین چوبهایی که در این دوره به کار می‌رفته‌اند عبارتند از: سدر (کنار)، توت، بلوط، سنجد، کاج و سرو که برخی از آنها از نقاط دور به وسیله ارابه یا بلم و یا کانالهای آب به مرکز کشور حمل می‌شده است.

گرچه در مورد نقوش بکار رفته در آثار چوبی این دوره اطلاع کاملی در دست نیست ولی می‌توانیم حدس بزنیم که این نقوش شباهت زیادی به آثار سنگی، سفالین و فلزی این دوران داشته است که عبارتند از: نقوش انتزاعی گیاه و حیوان و انسان و همچنین نقوش اعتقادی و اسطوره‌ای.

ب - قرون اولیه اسلامی: مهم‌ترین وسایل چوبی که ساخت آنها در این دوره متداول بوده عبارتند از: کلبه‌ها و ساختمانهای چوبی، کلافهای ساختمانی، ستون چوبی، سقف‌های کاذب چوبی قابدار، وسایل متصل به ساختمان مثل

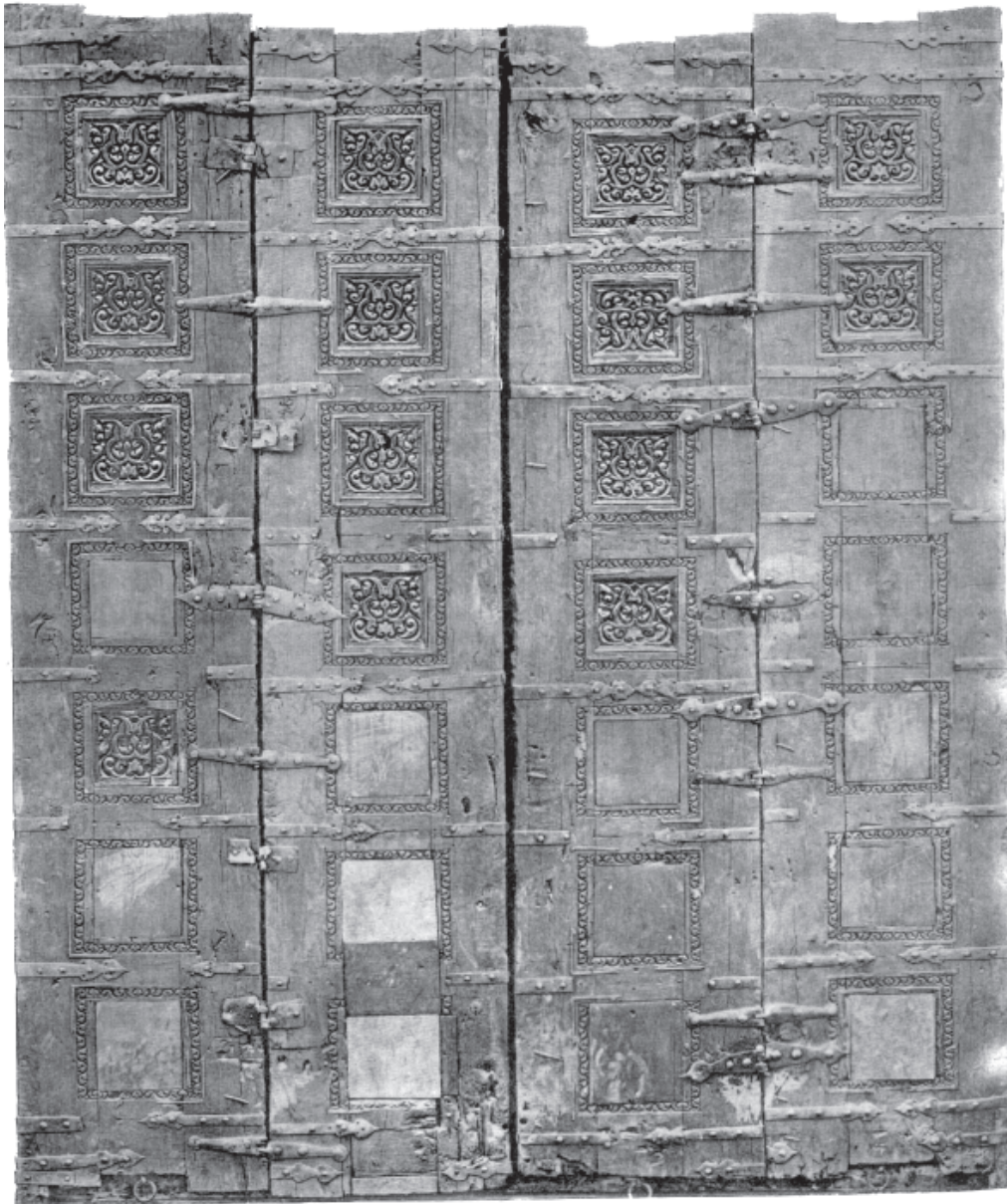
۱ - کلافها قطعات بلند چوبی هستند که تعادل و فواصل بین ستونها را حفظ می‌کنند.

درب و پنجره، وسایل کاربردی مثل منبر، ابزارآلات صنعتی و کشاورزی.

در آثار چوبی این دوران چوبهای چنار، کبوده، گردو و کاج مشاهده می‌شود. در درودگری این دوران زیبایی آمیخته به سادگی ملاحظه می‌شود و اتصالات چوبی مناسب در آن وجود دارد.

مهمترین تزیینات وابسته به درودگری این دوران را می‌توان

رویه کوبی و کنده کاری و قاب تنکه دانست (تصاویر ۱-۲-۱ و ۱-۲-۲). رویه کوبی در این زمان با کوبیدن زهوارهایی^۱ باریک و گاهی به وسیله قطعاتی مثل چوب و استخوان و فلز به شکل مشخص انجام می‌گرفته و نقش اجرایی آن عمدتاً هندسی و ستاره و گاهی نقوش نخلی پر دار و اناری بوده است. این نوع رویه کوبی را می‌توان مقدمه نوعی معرق و خاتم‌سازی در دوران بعد دانست (تصویر ۱-۲-۱).

تصویر ۱-۲-۱ - در مقبره سلطان محمود غزنوی - قرن پنجم هجری - موزه
اگرا به صورت قاب تنکه و کنده کاریهای ساده

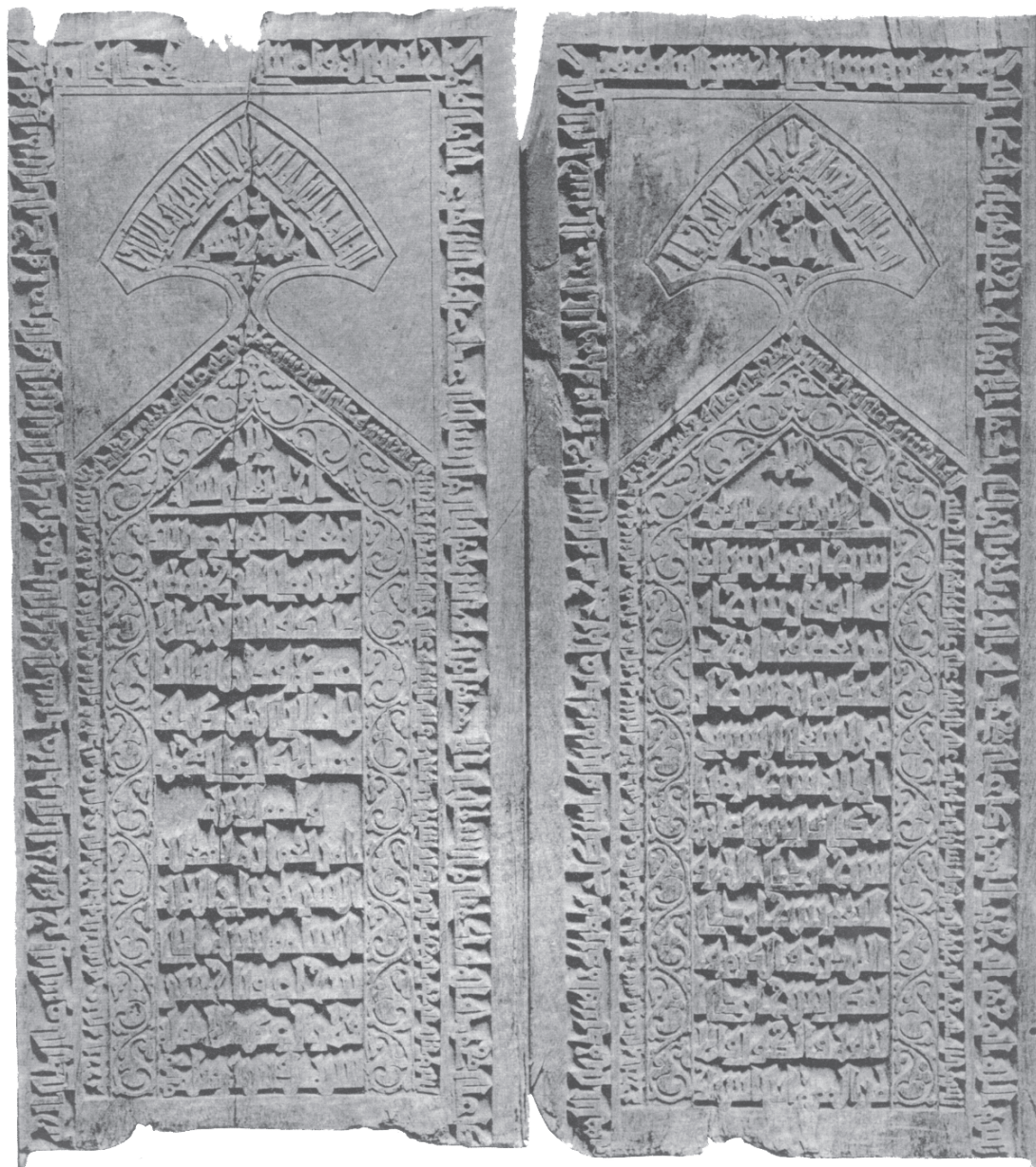
۱ - زهوار، چوب کشیده‌ای است که دارای شکل یا شیارهایی یکنواخت باشد.

دوره عبارتند از :

۱- چهار لنگه در متصل به هم مربوط به مقبره سلطان محمود غزنوی که هم اکنون در موزه آگرای هند نگهداری می شود این در، در قرن پنجم هجری مطابق با ۱۰۳۰ میلادی، ساخته شده است و همانطور که در (تصویر ۱-۲-۱) دیده می شود دارای چندین قاب تنکه و منبت کاری ساده و کم عمق با نقش انتزاعی است.

کنده کاری به شیوه منبت به روی اکثر آثار این دوره ملاحظه می شود این منبت های ساده دارای عمقی کم و روسازی ساده هستند و براساس نقوشی چون گل و برگ انتزاعی (ساده شده) گیاه و حیوان، طرح نخل، محرابی، لچک و سرترنج انجام می شده است (تصاویر ۱-۲-۱ و ۱-۲-۲ و ۱-۲-۳).

قاب تنکه های این دوران نیز به صورت مربعها و مستطیلهایی انجام می گرفته است نمونه هایی از آثار چوبی این

تصویر ۱-۲-۲ دو لنگه در کنده کاری شده با نقش خط کوفی و نقوش گیاهی
- مجموعه رابینو - اسلیمی با نقش محرابی، قرن چهارم هجری

۱- روسازی عبارت است از ایجاد انحنای لازم به روی قسمت برجسته منبت.

چنانچه در (تصویر ۳-۲-۱) دیده می شود کنده کاری با طرح خط کوفی و اسلیمی دارد.

ج - دوران میانی اسلامی: در آثار چوبی این دوره که مربوط به حدود قرون پنجم تا دهم هجری است، اجزای ساختمانهای چوبی مثل ستون و سقف، وسایل متصل به ساختمان مثل در، پنجره، نرده به میزان زیادی به چشم می خورد ولی آثار کوچکتر مثل جعبه، قاب، رحل، وسایل خانگی، ابزارآلات، وسایل جنگی و شکار نیز کم و بیش وجود دارد. در این دوره علاوه بر استفاده از چوبهایی مانند چنار، گردو، عناب، کبوده، توت، گلایی، کاج از مصالح دیگر مانند عاج و استخوان و فلزات نیز به خوبی در ساخت آثار چوبی استفاده شده است.

دروودگری در این زمان با ظرافت بیشتر از قبل صورت می گیرد و این نشانه آن است که ابزار نجاری در این دوره تکامل یافته تر شده و تسلط استادکاران نسبت به کار افزایش یافته است. از طرفی استفاده مناسب از چوب در کاربرد صحیح آن مشهود است و استحکام و پرداخت قابل ملاحظه ای مشاهده می شود.

در تزیینات چوبی این دوره همچنان قاب تنکه دیده می شود ولی با قطعات کوچک تر و اشکال هندسی متنوع تر؛ چنانچه می توان آن را نوعی گره چینی آلت و لقط درشت دانست (تصاویر ۴-۲-۱ و ۵-۲-۱). رویه کوبی در این زمان به دو صورت زهوار کوبی و تکه کوبی دیده می شود و زهوارها و تکه ها ظریف و اشکال هندسی منظم تر و دقیق تری دارند. البته به همراه تکه های چوبی، میخها و مفتولهای فلزی نیز به روی آثار کوبیده شده است (تصاویر ۵-۲-۱ و ۷-۲-۱). در این دوره نوعی معرّق جایگزینی^۲ با طرح ساده هندسی دیده می شود (تصاویر ۶-۲-۱ و ۸-۲-۱). در این دوره نوعی خاتم ساده و زیبای اولیه اجرا می شده که امروزه به آن خاتم مربع می گویند. در این خاتم اجزای تشکیل دهنده به جای مثلث قطعاتی به شکل مربع، مستطیل، متوازی الاضلاع و لوزی است^۳ (تصاویر ۶-۲-۱ و ۸-۲-۱).

تصویر ۳-۲-۱ - یک لنگه در - کنده کاری شده با نقش کوفی و اسلیمی - گالری فریر، قرن پنجم هجری

- ۲- دو لوحه که به دستور تاج المیلا ابی شجاع در سال ۳۶۳ هجری (۹۷۴ میلادی) ساخته شده و دارای کنده کاری با نقش خط کوفی و اسلیمی ساده است (تصویر ۲-۲-۱).
- ۳- یک لنگه در منبت کاری شده مربوط به حدود قرن پنجم هجری که هم اکنون در گالری فریر (Freer) موجود است و

۱- اشکال هندسی این دوره شامل مربع و مستطیل متداخل و انواع اشکال ستاره ای و برخی نقوش گره چینی ایرانی می باشد.

۲- در این شیوه بر اساس طرح، قسمتهایی از چوب زمینه به عمق کم کنده کاری می شود و سپس در محل کنده کاری چوبهای دیگر تعبیه می شود.

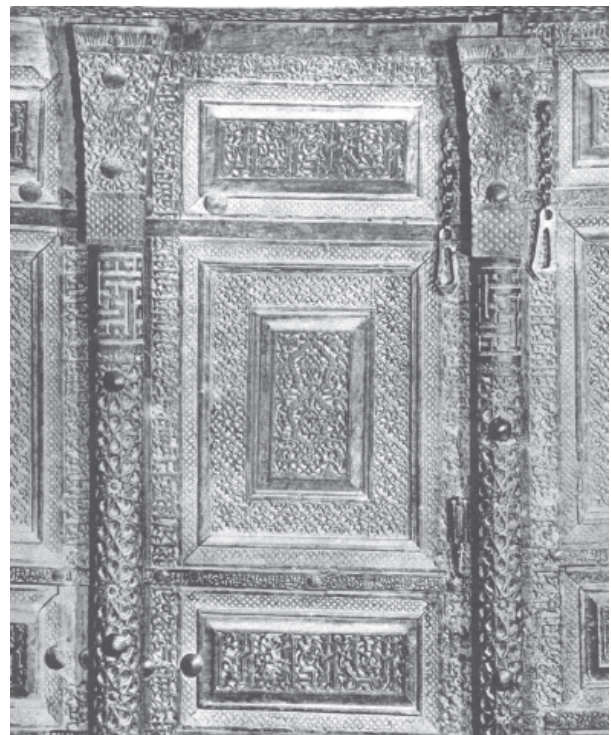
۳- برای ساخت این خاتم گاهی مثل خاتم مثلث از شیوه گل بندی استفاده می کنند ولی اغلب به این صورت اجرا می شود که چند لایه چوب را روی هم می چسبانند و سپس آن را از پهلو به صورت لایه لایه می برند. آن گاه لایه های حاصله را دوباره با کمی جابجا کردن روی هم می چسبانند تا در رأس آن شکل هندسی مورد نظر پدید آید آنگاه قامه حاصل را لایه می کنند.

تصویر ۶-۲-۱- یک رحل چوبی - قرن هشتم هجری - موزه متروپولیتن، دارای شبکه کاری - کنده کاری و معرق جایگزینی نقوش سرو - ختایی - خط ثلث و هندسی

تصویر ۴-۲-۱- قسمتی از یک منبر - قرن هفتم هجری - مربوط به مسجد جامع نایین - موزه ملی - بخش گنجینه دوران اسلامی، دارای قاب بندی و کنده کاری بر اساس نقش خط ثلث و اسلیمی و هندسی

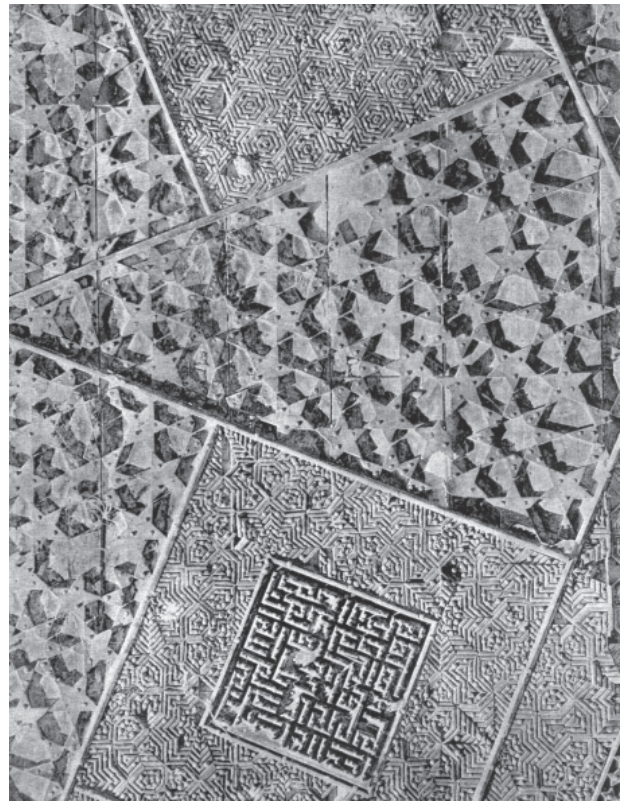
تصویر ۵-۲-۱- قسمتی از یک در - مربوط به مسجد بایزید بسطامی - قرن هشتم هجری، دارای قاب بندی، رویه کوبی و کنده کاری، دارای نقوش خط کوفی - هندسی - اسلیمی

رویه کوبی و معرق جایگزینی و کنده کاری است و طرحهای اسلیمی و هندسی و خط کوفی در آن دیده می‌شود (تصویر ۵-۲-۱).

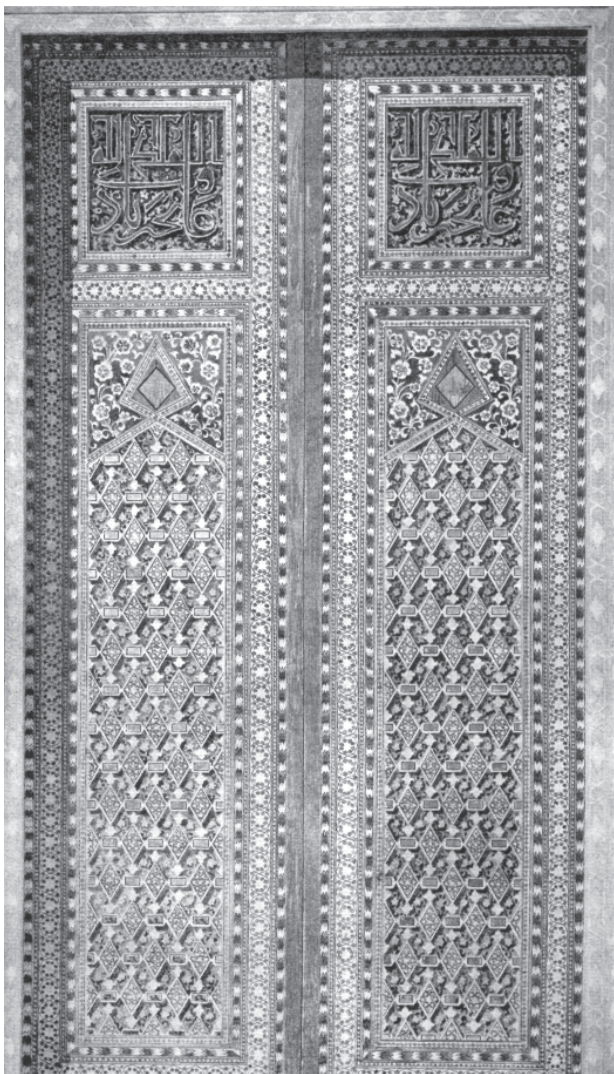
۳- یک رحل که هم اکنون در موزه متروپولیتن است (قرن هشتم هجری) و دارای معرق جایگزینی و کنده کاری ظریف براساس طرح گیاهی انتزاعی و اسلیمی و خط است (تصویر ۶-۲-۱).

۴- پوشش تزئینی داخل سقف مربوط به مسجد جامع شیراز (قرن هشتم) که دارای کنده کاری و رویه کوبی براساس خط بنایی و نقش هندسی است (تصویر ۷-۲-۱).

۵- در گور امیر سمرقند که هم‌اکنون در موزه ار میتاز نگهداری می‌شود (قرن نهم هجری) دارای معرق جایگزینی و کنده کاری و خاتم مربع با نقش هندسی و خط ثلث است (تصویر ۸-۲-۱).

تصویر ۷-۲-۱- قسمتهایی از سقف مسجد جامع شیراز - احتمالاً قرن هشتم و هشتم هجری دارای رویه کوبی و زهوار کوبی با میخ نقش هندسی و خط بنایی

تصویر ۸-۲-۱- یک جفت در، در گور امیر سمرقند - قرن نهم هجری موزه ار میتاز، دارای کنده کاری و معرق جایگزینی و معرق نازک کاری به همراه عاج و استخوان - دارای خاتم مربع

منبت کاری در این دوره با عمقی بیش از قبل و با روسازی و ظرافتی بیش از پیش اجرا شده و این نشانه آن است که دقت و ابزارهای منبت تکامل یافته تر شده اند.

بیشترین نقوشی که در منبت این دوران می‌بینیم عبارتند از: نقوش هندسی، شیارهای موازی، کتیبه، اسامی ائمه (ع)، شکل محرابی، لچک، ترنج، گل و بوته، ختایی و اسلیمی، شکوفه، برگ، نخل، شمشه، حیوان و انسان (تصاویر ۴-۲-۱ و ۵-۲-۱ و ۶-۲-۱ و ۷-۲-۱ و ۸-۲-۱ و ۹-۲-۱).

در این دوران از روغنهای طبیعی برای محافظت و رنگین کردن چوب استفاده می‌شده است.

مهمترین نمونه‌های آثار این دوره عبارتند از:

۱- منبر مسجد جامع ناین (قرن هفتم هجری) که دارای قاب بندی و گره چینی است و به روی آن منبت کاری براساس نقش اسلیمی و خط نسخ و نقوش هندسی صورت گرفته است (تصویر ۴-۲-۱).

۲- در مسجد بایزید بسطامی (قرن هشتم هجری) که دارای

۶- دو لوحه مربوط به گور امیر سمرقند (قرن نهم هجری) کنده کاری با نقش اسلیمی، موزه ارمنیاز (تصویر ۹-۲-۱).

تصویر ۹-۲-۱- دو لوحه مربوط به گور امیر سمرقند - قرن نهم هجری - موزه ارمنیاز کنده کاری بر اساس نقش اسلیمی

د- دوره صفوی: در اکثر آثار چوبی دوره صفوی می توان تحولاتی از لحاظ نقش و شیوه های اجرایی ملاحظه کرد. برخی از این تحولات عبارتند از: تکامل شیوه ها و نقوش قبلی و نوآوریهای در زمینه شیوه های اجرایی و سبک خاص ایرانی در این رشته ها آثار صنایع دستی چوبی این دوره که مربوط به حدود قرون ۱۰ تا ۱۲ می باشد از لحاظ فنی بسیار ظریف و بادوام و دارای عملکردی مفید و صحیح هستند و از لحاظ هنری بر اساس نقوش و فرهنگ ایرانی ساخته شده اند و از طرفی با دقت و نظم زیاد اجرا گردیده اند.

آثار این دوره شامل ساختمانهای چوبی و اجزای وابسته به آن مثل ستون و سقف و در و پنجره و همچنین شامل وسایل کاربردی مثل رحل، جعبه، قاب، صندلی و شامل ابزارآلات صنعتی و کشاورزی و جنگی است.

در درودگری این دوران استفاده از گونه های چوبی و اتصالات به طور منطقی و مناسب انجام گرفته و تراش قطعات نیز با دقت صورت پذیرفته است. این امر تا حد زیادی مرهون طرحهای صحیح و ابزارهای تکامل یافته ای است که در این دوران وجود داشته است.

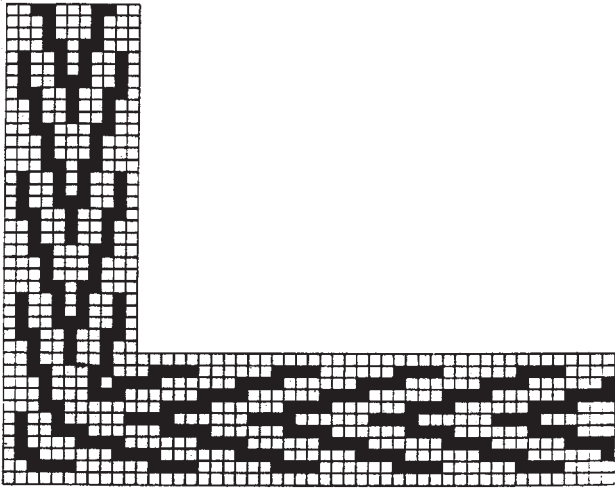
بیشترین مصالح به کار رفته در آثار این زمان عبارتند از: چوبهای: چنار، فوفل، گلایی، عناب، گردو، توت، کاج، سرو و همچنین عاج و استخوان و صدف و فلزاتی چون فولاد، طلا، نقره و ...

در آثار این دوره رویه کوبی ندرتاً دیده می شود ولی معرق جایگزینی که از دوران قبلی آغاز شده بود و به طور ساده انجام می شد از این زمان تکامل بیشتر می یابد و بر اساس اکثر نقوش صورت می گیرد. این نوع معرق به روی برخی از درها، جعبه ها و دیگر آثار این دوره دیده می شود (تصویر ۱۰-۲-۱).

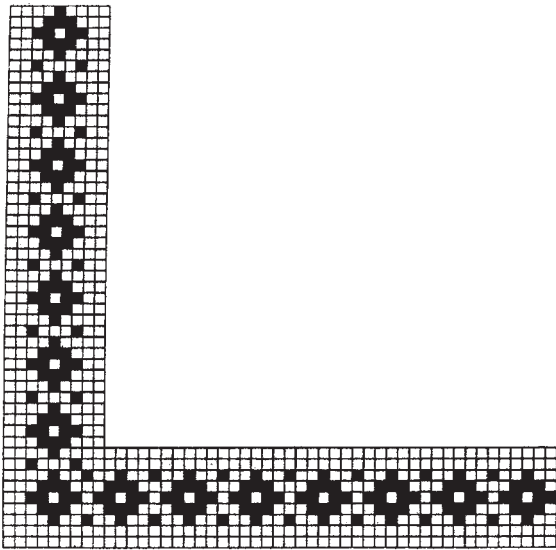
البته در این دوره نوعی معرق نیز انجام می گیرد که در آن قطعات چوب و استخوان به همراه لایه های خاتم به سبک امروزی (تکه چینی) در کنار هم چسبانیده می شده است (تصویر ۱۱-۲-۱).

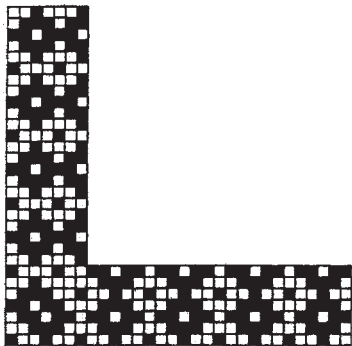
تصویر ۱۰-۲-۱- معرق جایگزینی در روی دسته یک صندلی - به همراه استخوان و عاج و صدف - دوره صفوی

طرح خاتم زلفک

طرح خاتم چشم بلبلی

طرح خاتم مورد

تصویر ۱۲-۲-۱- چند نمونه طرح خاتم مربع که ساخت آن در زمان صفویه مرسوم بوده است.

تصویر ۱۱-۲-۱- معرق تکه چینی به همراه خاتم در روی یک در، مربوط به دوره صفوی، معرق به همراه استخوان و عاج و خاتم مربع و مثلث

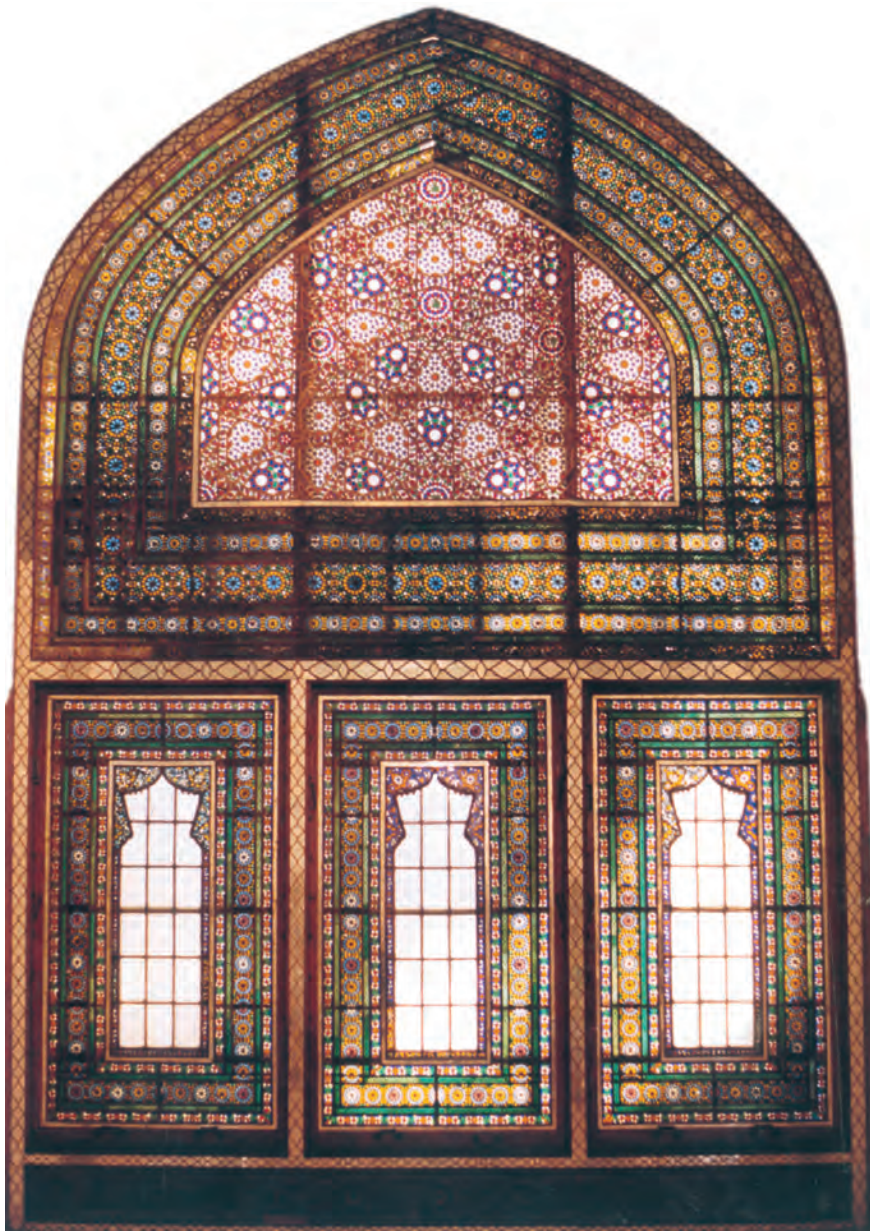
در آثار این دوره خاتم‌سازی به دو صورت ملاحظه می‌شود. یکی به شیوه دوره قبل یعنی خاتم مربع و مستطیل و متوازی‌الاضلاع که به همان شیوه قبلی یعنی روی هم چسباندن لایه‌های چوبی ساخته می‌شده است (تصویر ۱۲-۲-۱) و دیگری به شیوه ابداعی صفوی که همان شیوه گل‌بندی است و در آن منشورهای مثلث القاعده از پهلو کنار هم چسبانیده می‌شوند تا گل و نهایتاً قامه پدید آید.

در این دوره خاتم مثلث اغلب بر مبنای نقش هندسی پنج ضلعی ساخته می‌شده است که بعد از لایه شدن به صورت تک‌گلهایی در داخل چوب نشانده می‌شده است (تصویر ۱۳-۲-۱).

گرچه در این دوران قاب و تنکه به شیوه قبل ساخته می‌شود ولی نوعی از آن تکامل یافته و گره چینی آلت و لقط پدید می‌آید. رشته‌هایی چون گره چینی مشبک و گره چینی شیشه‌دار نیز بعداً به وجود می‌آید (تصاویر ۱۳-۲-۱ و ۱۴-۲-۱). در این دوران ساخت قواره‌بری، شبکه‌بری و پارچه‌بری آغاز گردید و تکامل یافت (تصویر ۱۴-۲-۱).

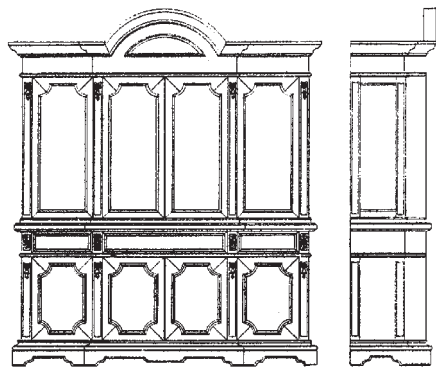
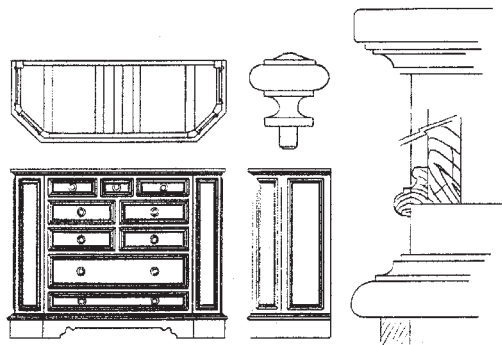
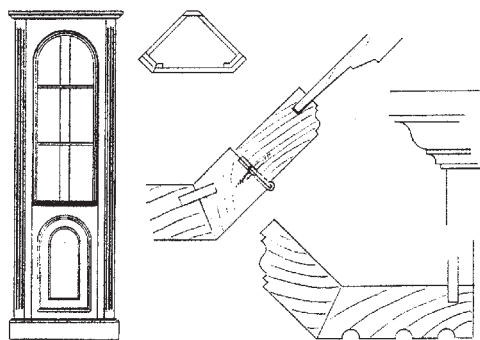

تصویر ۱۳-۲-۱- در بازارچه بلند اصفهان - خاتم مثلث
دوره صفوی - شیوه ساخت خاتم گل بندی است و در روی
لقطهای یک در آلت و لقط دوره صفوی تعبیه شده است.

تصویر ۱۴-۲-۱- نمونه ای از گره چینی
شیشه دار به همراه قواره بری و پارچه بری در
روی یک پنجره ارسی صفوی

هـ — دوران جدید: هنرهای چوبی بعد از صفویه و به خصوص دوران قاجار نه تنها تکامل فنی نداشت بلکه با افت کیفیت فنی نیز روبرو بود. بطور کلی در آثار چوبی این دوره به دو سبک کلی برمی خوریم: بخشی که در آن سعی شده از روشها و نقوش دوران قبل پیروی شود و بخشی دیگر که در آن کوشش شده از اصول فنی و هنری آثار چوبی اروپا الهام گرفته شود. در آثار چوبی این دوره وسایل کاربردی مثل جعبه، قاب، میز، صندلی و ... به میزان زیاد دیده می شود ولی ابزارآلات صنعتی و کشاورزی چوبی دست ساز ندرتاً وجود دارد زیرا قسمت عمده این وسایل از اروپا وارد می شود (تصویر ۱۶-۲-۱).

تصویر ۱۶-۲-۱ — چند نمونه مبلمان قاجاری که از سبکهای اروپایی الهام گرفته است.

همچنین در این دوره برای تزئین و ارتباط سطوح معماری مثل سرستون و زیر سقف مقرنس چوبی ساخته شد که شباهتی به مقرنسهای دیگر این دوران دارد (تصویر ۱۸-۱-۱).

در دوران صفوی آینه کاری و فلزکوبی و نقاشی روی چوب رونق می گیرد و روغنهای جدیدی مثل کمان^۱ نیز برای حفاظت و پرداخت آثار چوبی به کار گرفته می شود.

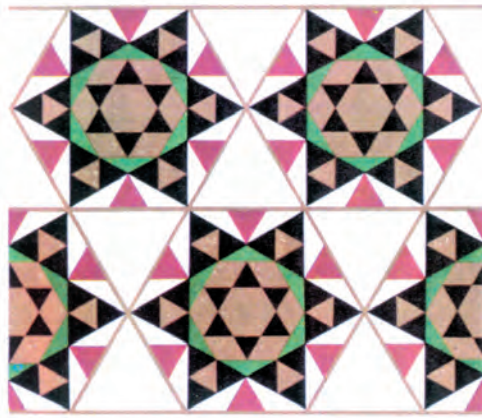
منبت کاری این دوره در حدی بسیار ظریف و باروسازی و ریزه کاری فراوان دیده می شود و پرداخت آن نیز در حد اعلای خود مشاهده می گردد. منبت این دوره براساس طرحهای هندسی، شیپارهای موازی، خط ثلث و نسخ، اسلیمی و ختایی به سبک ایرانی، نقوش انتزاعی گیاه و حیوان و انسان و ترنج و محرابی مشاهده می شود (تصویر ۱۵-۲-۱).

از دوره صفوی آثار چوبی زیادی به صورت در، پنجره، صندلی، سرستون، سقف، دیوار، جعبه، منبر و رحل و ... به جامانده که برخی در موزه ها و برخی هنوز در محل اصلی خود هستند. (تصاویر ۱-۲-۱ تا ۱۵-۲-۱).

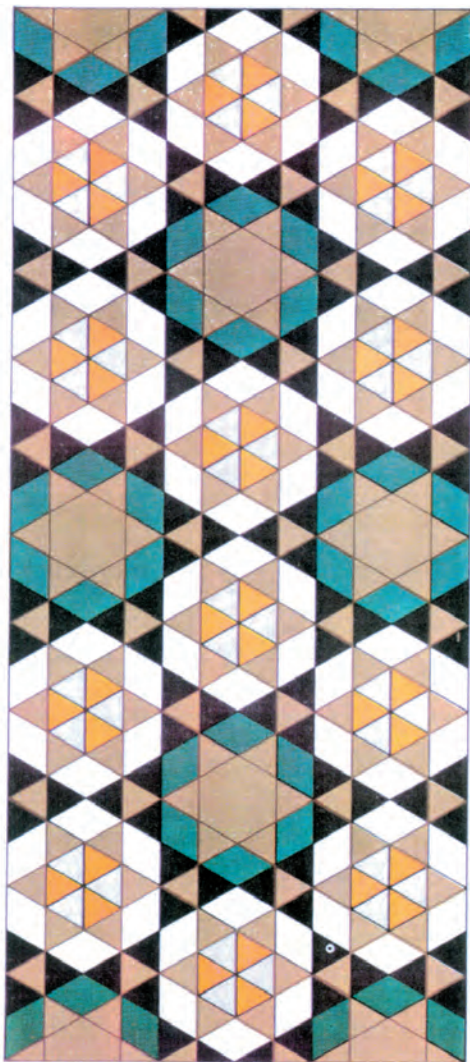

تصویر ۱۵-۲-۱ — یک نمونه منبت صفوی در روی یک در

۱- نوعی روغن گیاهی ترکیبی

طرح خاتم توگلو مروارید

طرح خاتم ابری

تصویر ۱۷-۲-۱ دو نمونه خاتم قاجاری که براساس نقش شش ضلعی ساخته شده است.

در آثار چوبی این دوره علاوه بر چوبهای چنار، نارنج، عناب، گردو، گلای، فوفل، چوبهای جنگلی شمال ایران نیز به کار گرفته می‌شود که عبارتند از: افرا، توسکا، راش، بلوط، ملج. در ضمن در آثار چوبی این دوره فلزکوبی و آینه کاری و نقاشی به روی چوب به وفور ملاحظه می‌گردد ولی به کارگیری عاج و استخوان نسبت به دوره قبل کاهش یافته است. همچنین برای محافظت و براق نمودن سطح چوب علاوه بر روغنهای طبیعی قبلی، به کارگیری مواد شیمیایی نیز رایج می‌شود.

در دوره جدید یعنی زندیه و افشاریه و قاجاریه، آثار چوبی در کارگاههای کوچک و بزرگ شخصی انجام می‌گرفته و تا اواخر دوره قاجار هیچ مرکز دولتی خاصی از آن حمایت نمی‌کرده است. در این دوره تقریباً همه مراحل ساخت به وسیله دست و معمولاً در یک کارگاه انجام می‌شده است.

گره چینی مشبک و شیشه دار کمابیش به سبک صفوی دیده می‌شود ولی ظاهراً قواره بری و پارچه بری از اهمیت بیشتری برخوردار است و در اکثر اسیه‌های^۱ این دوره اجرا می‌شده است.

در این دوره به دو نوع منبت برمی‌خوریم. یکی منبت به شیوه صفوی با عمق کم و طرح ایرانی که ندرتاً دیده می‌شود و دیگری منبت به شیوه فرنگی با عمق زیاد و با نقش پیچک^۲ اجرا شده که به میزان زیادتر وجود دارد.

خاتم سازی در دوره زندیه از رونق زیاد برخوردار می‌شود و ضمن این که ساخت خاتم مربع ادامه پیدا می‌کند، گل بندی خاتم مثلث براساس نقش پنج و ده رونق می‌گیرد و حتی چسباندن لایه‌های خاتم که تا اواخر دوره صفویه فقط به دو صورت حاشیه و روی لقطها اجرا می‌شده از این زمان به صورت‌های متنوع تری نیز به روی وسایل کاربردی چسبانیده می‌شود. از اواخر دوره قاجار گل بندی خاتم مثلث براساس شش ضلعی^۳ ساخته می‌شود که تا قبل از آن وجود نداشته است (تصویر ۱۷-۲-۱).

۱- ارسی به پنجره‌هایی اطلاق می‌شود که به صورت کشویی و رو به بالا باز می‌شوند.

۲- پیچک نوعی نقش اروپایی شبیه به برگ کاهو است که احتمالاً از سبک روکو کو اقتباس شده.

۳- در این روش منشورهای مثلث القاعده به نحوی کنار هم قرار می‌گیرند که شش ضلعی و مثلث پدید آید.

معرق چوب در این زمان بیشتر به شیوه جایگزینی است ولی معرق به شیوه جدید (تکه چینی) نیز در اواخر این دوره متداول می‌شود. معرق این دوره اغلب در روی مبلمان است و به همراه چوب مفتولهای فلزی نیز در حاشیه قطعات به کار می‌رود (تصویر ۱۸-۲-۱).

تصویر ۱۸-۲-۱ - یک نمونه معرق جایگزینی به روی یک مبل قاجاری

بسیاری از آثار چوبی قاجاری هم‌اکنون همچنان در محل اصلی خود قرار دارد ولی ندرتاً اشیای کوچک آن مثل جعبه و ... در موزه‌ها نگهداری می‌شود.

و - دوران معاصر: در دوران معاصر، تولید و توزیع صنایع دستی چوبی به صور مختلفی وجود دارد که در اینجا به مهمترین آنها می‌پردازیم:

گرچه در زمان معاصر برخی استادکاران سعی می‌نمایند که تمام مراحل کار خود را شخصاً و با دست انجام دهند ولی با ظهور ماشین‌آلات، اغلب فقط اجرای بخش اساسی را خود با دست انجام می‌دهند و بقیه مراحل را با کمک ماشین انجام می‌دهند.

در صنایع دستی چوبی معاصر، اجرای بخش اساسی تولید به سه صورت انجام می‌گیرد: یکی به صورت سنتی مانند دوره‌های قبل و دیگری به صورت جدید و با روش‌های ابتکاری و سوم به صورت ترکیبی از روشهای سنتی و روشهای ابتکاری جدید.

در کارهای تولیدی صنایع دستی چوبی از لحاظ هنری به پنج دسته کار برمی‌خوریم: یکی کارهایی که در آن صرفاً طرحهای

سنتی اجرا می‌شود. دوم، کارهایی که در آن طرحهای سنتی را تغییر داده‌اند و آن را با ترکیبی جدید به عنوان طرح نو به کار برده‌اند. سوم، کارهایی که در آن طرح سنتی با طرحهای غیر سنتی ترکیب یافته است. چهارم، کارهایی که در آن طرحهای غیر سنتی به کار برده می‌شود و پنجم، کارهایی که فقط از دیگر کارها کپی شده و حالت تکراری دارند.

در کارهای معرق امروزی که اغلب به صورت تابلو و ندرتاً به صورت وسایل کاربردی عرضه می‌شود از اکثر چوبهای داخلی و وارداتی استفاده می‌کنند و حتی استفاده از مصالح پلیمری نیز مشهود است. در بین کارهای معرق موجود آن دسته از استقبال بیشتری برخوردارند که در آن استحکام وجود داشته باشد و چوبها و مصالح در جای مناسب خود به کار رفته باشند و کادر دارای تعادل و رنگ‌بندی صحیح باشد. از طرفی معرقهایی که براساس یک طرح با مبانی بصری صحیح اجرا شده باشند، دارای جذابیت و زیبایی خاصی هستند.

درودگری معاصر از لحاظ سبک و طرح ندرتاً سنتی و بیشتر پیرو سبک اروپایی است و اغلب به صورت نیمه دست‌ساز (نیمه صنعتی) اجرا می‌شود. در گره چینی معاصر و زیرمجموعه‌های آن اغلب از طرحهای گره چینی سنتی و به خصوص ایرانی استفاده می‌شود. استادان گره چینی زمان حال سعی می‌نمایند پروفیل‌های خود را به وسیله ماشین تهیه کنند و در اجرای بخش اساسی تولید که با دست انجام می‌دهند، بر نظم و دقت تأکید دارند.

منبت معاصر به دو صورت انجام می‌گیرد: یکی به حالت منبت سنتی است که عمق کم و نقش ایرانی دارد و دیگری که در اکثریت است منبت فرنگی است که عمق زیاد و نقش اروپایی دارد. منبت سنتی بیشتر به صورت: جعبه، قاب، شانه و قلمدان و ... و منبت فرنگی بیشتر به صورت مبلمان در بازار عرضه می‌شود اکثر خاتمه‌های ساخته شده در زمان حال، براساس نقش شش ضلعی اجرا می‌گردد و اجرای خاتم براساس گل‌بندی ۵ و ۷ و ۹ و ۴ ضلعی ندرتاً صورت می‌گیرد خاتمه‌هایی در زمان معاصر از استقبال بیشتری برخوردار است که ریزتر و منظم‌تر و با استحکام و دوام زیاد و رنگ‌بندی مناسب تولید شوند.

ضمن پشتیبانی از تولید کنندگان، کار تربیت نیروی انسانی و تحقیقات را نیز به عهده دارند.
در تصاویر فصل ۲ و ۳ نمونه‌های زیادی از آثار دوره معاصر دیده می‌شود.

در زمان معاصر برخی اجرا کنندگان صنایع دستی خود شخصاً کار تهیه مصالح و تولید و فروش را انجام می‌دهند ولی برخی همه یا قسمتی از این مراحل را با کمک ادارات ذیربط دولتی انجام می‌دهند. البته سازمانهای اجرایی و آموزشی مذکور

خودآزمایی

- ۱- آثار چوبی ایران از نظر شباهت فنی و هنری به چند دوره تقسیم می‌شود؟
- ۲- در دوره پیش از اسلام چه چوبها و چه نقوشی به کار می‌رفته است؟ آثار ساخته شده در این زمان شامل چه چیزهایی می‌شود؟
- ۳- مهمترین تزیینات وابسته به درودگری در قرون اولیه اسلامی چیست؟ در مورد هر یک توضیح مختصر ارایه دهید.
- ۴- در آثار چوبی دوره میانی اسلامی چه مصالحی به کار می‌رفته است؟ آثار ساخته شده در این دوران شامل چه چیزهایی است؟
- ۵- مثبت کاری در دوران میانی اسلامی به چه شیوه و نقشی انجام می‌شده است؟
- ۶- در دوره صفوی معرق جایگزینی به چه صورت تکامل می‌یابد؟
- ۷- در دوره صفوی قاب تنکه به چه صورت تکامل می‌یابد؟
- ۸- مثبت کاری دوره صفوی به چه نحو و براساس چه نقوشی انجام می‌شده است؟
- ۹- در دوران جدید به چند نوع مثبت بر می‌خوریم؟ آنها را شرح دهید.
- ۱۰- خاتم سازی دوره جدید به چه صورت انجام می‌گرفته است؟
- ۱۱- نمونه‌هایی از آثار به جا مانده از دوره جدید را نام ببرید.
- ۱۲- در صنایع دستی چوبی زمان معاصر اجرای بخش اساسی تولید به چند شیوه انجام می‌گیرد؟ توضیح دهید.
- ۱۳- در کارهای اجرا شده صنایع دستی چوبی از لحاظ هنری به چند تیپ کار بر می‌خوریم؟ آنها را توضیح دهید.
- ۱۴- معرق معاصر را توضیح دهید.

۳- ویژگیهای کارگاه صنایع دستی چوب

اگر بخواهیم ویژگیهای مورد انتظار از یک کارگاه صنایع دستی چوبی را بررسی نماییم لازم است ابتدا براساس تعاریف اولیه و مراحل تولید، تعریف کلی از کارگاه صنایع دستی چوبی داشته باشیم. با توجه به این که آثار صنایع دستی چوبی در طی فرایند تولید خود سه مرحله مقدماتی، اصلی (شامل پیش اساسی و اساسی) و تکمیلی را طی می نماید و از طرفی مهمترین و لازمترین مرحله برای اجرای صنایع دستی مرحله اساسی یا تزئینی است، از این رو، منظور از «کارگاه صنایع دستی چوبی» مکانی است که در آن امکانات و شرایط لازم حداقل برای اجرای مرحله اساسی تولید فراهم باشد.

برخی تولیدکنندگان آثار صنایع دستی چوبی معتقدند که هر سه مرحله اجرایی باید به دست خودشان و در کارگاه خودشان اجرا شود. این افراد امکان اجرای هر سه مرحله را در یک محل دارا هستند و با این که هر سه کارگاه را در مجاور هم دارند. برخی استادکاران نیز سعی می نمایند در کارگاه تولیدی شان مرحله اصلی تولید را انجام دهند. این اشخاص معمولاً پروفیل‌های مورد نیاز خود را از جای دیگر تهیه نموده، مرحله تکمیلی را نیز به دیگران واگذار می نمایند. برخی استادکاران نیز در کارگاه خود فقط مرحله اساسی را انجام می دهند.

اجرای هر یک از مراحل سه گانه تولید، نیازمند کارگاهی با ویژگیهای خاص است که در اینجا به طور مجزا به آن اشاره می نماییم.

الف- ویژگیهای کارگاه مرحله مقدماتی: در این کارگاه کار تهیه پروفیل از فرآورده‌های اولیه با ابزارآلات دستی یا ماشین آلات صورت می گیرد به همین دلیل در این کارگاه سروصدا و گرد و خاک زیاد وجود دارد.

معمولاً در مجاورت این کارگاه انباری برای نگهداری فرآورده‌های اولیه چوبی در نظر گرفته می شود.

وسعت کارگاه مقدماتی عموماً بیش از ۱۰۰ متر مربع می باشد، زیرا برای برش و رندیدن و ابزار زدن فرآورده‌های اولیه نیازمند فضای مانور زیادی هستیم. در صورتی که لازم باشد برای

تهیه پروفیل ماشین‌آلاتی در کارگاه مستقر شود، باید در اطراف هر ماشین فضای کافی و در حد شعاع چند متر وجود داشته باشد، تا بتوان از هر ماشین به راحتی استفاده نمود و دامنه کار هر ماشین برای ماشینهای مجاور ایجاد مزاحمت نماید (تصویر ۱-۳-۱).

تصویر ۱-۳-۱- فضای عمومی کارگاه مقدماتی، شعاع عمل اطراف ماشین‌آلات چوب‌بری

ماشین‌آلاتی که در این کارگاه معمول است عبارتند از ماشین برش، ماشین رنده، ماشین ابزار^۱، ماشین گنده‌گیر^۲. در صورتی که بخواهند در این کارگاه کار تهیه پروفیل را با دست انجام دهند، وجود یک میز کارگاهی بزرگ و محکم که دارای گیره رومیزی باشد ضروریست. در این کارگاه نور به نحوی تنظیم می شود که دید عمومی برای نقاط مختلف کارگاه ایجاد نماید و نور شدید نیاز نیست.

از نظر محیطی، وجود تهویه در این کارگاه بسیار لازم است و حتی در برخی نواحی برای این گونه کارگاهها فقط سقف در نظر می گیرند و دیواری وجود ندارد. در این گونه کارگاه معمولاً تأسیسات گرمای و سرمازا و سرمازا در نظر گرفته نمی شود. کف این کارگاه تراز و ارتفاع سقف معمولاً بیش از سه متر می باشد.

ب- ویژگیهای کارگاه مرحله اصلی: از آنجا که در

این کارگاه مراحل اصلی تولید انجام می شود از حساسیت زیادی برخوردار است. معمولاً در این کارگاه از ابزارآلات دستی استفاده می نمایند ولی گاهی از ابزارآلات دستی برقی مثل دریل برقی^۳ نیز استفاده می گردد. معمولاً در این کارگاه آرامش نسبی حکمفرماست و گرد و خاک چندان نیز وجود ندارد. وجود این آرامش بسیار

۱- به وسیله این ماشین شیارها و اشکالی یکنواخت در روی چوبها ایجاد می شود.

۲- این ماشین ضخامت پروفیل و قطعات چوبی را یکنواخت می نماید.

۳- وسیله‌ای برای سوراخ کردن چوبها که نوع دستی و برقی آن موجود است.

معمولاً در این کارگاه کمد و یا تابلوهایی برای قرار دادن ابزارها در نظر گرفته می‌شود. این کمدها باید در دسترس باشند و در ضمن مزاحم کار کردن نیز نباشند.

نور این کارگاه به نحوی تنظیم می‌گردد که محل کار به خوبی دیده شود. به همین دلیل بهتر است نور طبیعی یا نور لامپ به نحوی در نظر گرفته شود که از لحاظ شدت و زاویه، قابل تنظیم باشد. در این کارگاه می‌توان تأسیسات گرمای یا سرمازا پیش‌بینی نمود. در این صورت بهتر است از نوع شوفاژ یا فن‌کوئل باشد تا خطری برای چوبها نداشته باشد. وجود تهویه گرچه ضروری نیست ولی بودن آن بهتر است. وجود رطوبت نسبی در حد ۴۰ تا ۶۰٪ بی‌ضرر است ولی کمتر یا بیشتر از این مقدار برای چوبها مضر است. پروفیلها در این کارگاه به نحوی چیده می‌شوند که دست و پاگیر نباشند و در ضمن همدیگر را مهار نمایند^۱.

ج - ویژگیهای کارگاه مرحله تکمیلی: در این کارگاه عمل پرداخت و رنگ‌کاری گاهی به وسیله ابزارآلات دستی و گاهی با ابزارآلات دستی برقی و نیمه سنگین صورت می‌پذیرد به همین دلیل سر و صدا و گرد و خاک و مواد شیمیایی در فضای کارگاه وجود دارد. وجود یک میز در این کارگاه برای استقرار و مهار نمودن آثار هنری ضروری است.

در این کارگاه نور برای دید دقیق لازم است و وجود تهویه قوی از ملزومات کارگاه می‌باشد. در ضمن بهتر است تأسیسات گرمای یا سرمازا نیز وجود داشته باشد زیرا رنگهای اندود^۲ چوب

ضروری است زیرا اجرای مرحله اصلی ساخت که عبارت است از ساخت زیرساخت و بخش تزئینی، کاری است بسیار دقیق و نیازمند تمرکز حواس و آرامش است.

وسعت مورد نیاز این کارگاه بستگی به رشته هنری مورد اجرا و تعداد کسانی که در آن مشغول کار یا آموزش هستند، دارد و معمولاً بیش از ۵۰ متر مربع در نظر گرفته می‌شود (تصویر ۲-۳-۱).

تصویر ۲-۳-۱- فضای عمومی کارگاه اصلی

میز کارگاهی اساسی‌ترین وسیله برای این کارگاه است زیرا قطعات مورد نظر به روی آن مهار می‌شود و بدین وسیله می‌توان با تسلط زیاد به روی آن قطعات کار کرد. میز کار به نحوی در کارگاه مستقر می‌شود که بتوان به راحتی به دور آن حرکت نمود و به هنگام کار کردن جا برای مانور کافی داشت از این رو مساحت کارگاه اصلی، تناسب مستقیم با میز و صندلی کارگاهی دارد (تصویر ۳-۳-۱).

تصویر ۳-۳-۱- فضای اطراف یک میز کارگاهی

۱- در صورتی که پروفیلها به طور منظم به روی هم بسته‌بندی شوند و تحت فشار باشند اصطلاحاً مهار هستند. در این صورت دچار تابیدگی نمی‌شوند.

۲- پوشش دهنده

است به وسعت کارگاه و تجهیزات آن، افزوده شود. در ضمن بهتر است در کنار هر کارگاه یک دفتر برای امور اداری و مدیریت در نظر گرفته شود. همچنین وجود مرکز کنترل انرژی مثل تابلو خودکار برق از ضروریات هر کارگاه است.

در زمستان برای خشک شدن نیاز به حرارت دارند. برخی استادکاران ترجیح می‌دهند کار پرداخت و رنگ‌کاری را در فضای آزاد انجام دهند (تصویر ۴-۳-۱).
نکته: در این سه کارگاه، به ازای اضافه شدن افراد، لازم

تصویر ۴-۳-۱- فضای یک کارگاه رنگ‌کاری

خودآزمایی

- ۱- منظور از کارگاه صنایع دستی چوبی چیست؟
- ۲- آیا لازم است هر سه مرحله تولید در یک مکان و به دست یک استادکار انجام شود؟
- ۳- ویژگیهای کارگاه مرحله مقدماتی را شرح دهید.
- ۴- چرا کارگاه مرحله اصلی از حساسیت ویژه‌ای برخوردار است؟
- ۵- ویژگیهای کارگاه مرحله اصلی را شرح دهید.
- ۶- ویژگیهای کارگاه مرحله تکمیلی را شرح دهید.
- ۷- وسعت و میزان تجهیزات و مصالح کارگاه‌های تولید یا آموزش صنایع دستی تابع چه عواملی است؟